

УДК 811.161.2'373.421+46

ГЕТЕРООСНОВНІ СЛОВОТВІРНІ СИНОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ**Мартиняк О. А.**

У статті проаналізовано явище гетероосновної словотвірної синонімії у сучасній українській науково-технічній термінології. Проаналізовано іменникові та прикметникові терміни, що мають відмінні твірні основи й різні або тотожні словотворчі афікси. Виявлено їхні словотвірні значення та місце в різних терміносистемах.

Ключові слова: термін, словотвірні синоніми, гетероосновні словотвірні синоніми, словотвірне значення, твірна основа, словотворчий афікс, суфікс.

Статья посвящена исследованию гетероосновной словообразовательной синонимии в современной украинской научно-технической терминологии. Проанализированы терминные синонимы среди существительных и прилагательных, у которых разные словообразовательные основы и разные или одинаковые словообразующие аффиксы. Определено их словообразовательные значения и место в разных терминсистемах.

Ключевые слова: термин, словообразовательные синонимы, гетероосновные словообразовательные синонимы, словообразовательное значение, словообразовательная основа, словообразующий аффикс, суффикс.

The article dwells upon phenomenon of hetero-stem word-building synonymy in modern Ukrainian scientific and technical terminology. It analyzes terms that are created from different motivating stems with the help of different word building affixes or similar affixes. Their word building meaning is analyzed and their role in various terminological systems is explicated.

Key words: term, word building synonyms, hetero-stem word-building synonymy, word building meaning, motivating stem, word building, affix, suffix.

Синонімію в термінологічній лексиці традиційно оцінюють як негативне і надлишкове явище і мотивують таку оцінку важливою ознакою терміна, яка передбачає відсутність у нього синонімів і варіантів [3, с. 147]. Це цілком закономірно, адже термінологічна лексика найбільше прагне до точності, щоб кожне спеціальне поняття називав лише один термін [10, с. 172].

Вважаючи синонімію в термінології явищем негативним, більшість мовознавців усе ж вказує на наявність паралельних назв того ж поняття в усіх терміносистемах. До аналізу цієї проблеми в українському мовознавстві зверталось багато науковців, зокрема А. Коваль, Т. Панько, І. Кочан. Явище синонімії в українській науково-технічній термінології на сьогодні досліджено досить ґрунтовно. Питання синонімії термінів частково висвітлено в дисертації Т. Михайлової. Синоніми проаналізовано в дослідженнях окремих терміносистем: видавничої (М. Процик), електротехнічної (Л. Козак), інформатики (Л. Філюк), музичної (С. Булик-Верхола), машинобудівної (О. Литвин), меліоративної (Л. Малевич), мінералогічної (Н. Овчаренко), садівництва (М. Костенко), фізичної (І. Волкова) та ін.

В українському мовознавстві є різні підходи до класифікації термінологічних синонімів. На нашу думку, найбільш вдалою є класифікація синонімних термінів за різними ознаками, яка враховує комплекс критеріїв (семантику, етимологію, структуру). Тому в науково-технічній термінології пропонуємо виділяти такі різновиди синонімів: лексичні і граматичні (словотвірні і синтаксичні).

Мета статті: проаналізувати особливий тип словотвірних синонімів (слів близьких або тотожних за значенням, які мають відмінності на рівні словотворення), а саме – гетероосновні.

Визначення терміна “гетероосновні словотвірні синоніми” запропонував І. Ковалик. Мовознавець розмежував омоосновні (одноосновні) словотвірні синоніми, в яких до однакових твірних основ приєднуються різні щодо звукового складу

афікси, і гетероосновні словотвірні синоніми – паралельні назви одного поняття, в яких відмінними є і твірні основи, і словотворчі афікси [2, с. 58]. До гетероосновних словотвірних синонімів зараховуємо ще й ті, які різняться лише твірними основами і мають однакові словотворчі афікси, адже визначальним для зарахування слів до словотвірних синонімів є тотожність словотвірного значення.

Від різнозвучних твірних основ однієї частиномовної належності, з близьким чи тотожним лексичним значенням, за допомогою того самого словотворчого суфікса в українській науково-технічній термінології утворюють назви приладів, пристроїв, механізмів, речовин тощо. Серед різнокореневих віддеслівних іменників зі спільним словотвірним значенням “предмет, за допомогою якого виконують дію, названу мотивувальним словом” або “предмет, що виник унаслідок дії, названої мотивувальним словом” переважають похідники з такими суфіксами: 1) *-к-*: *засувка* – *заскочка* [5, с. 101], *складка* – *згортка* [7, с. 680]; 2) *-ø-*: *завада* – *перешкода* [5, с. 258], *завади* – *перешкоди* [8, с. 396], *сплав* – *стоп* [4, с. 74]; 3) *-ач-*: *загороджувач* – *запирач* [4, с. 114], *поглинач* – *вбирач* [8, с. 379], *роз'єднувач* – *розмикач* [4, с. 343], *розлучник* – *роз'єднувач* [5, с. 296]; 4) *-ок-*: *зливok* – *стопok* [5, с. 345], *відрізок* – *відтинок* [8, с. 345]; 5) іншими менш продуктивними словотворчими суфіксами: *-ник-* (*охолодник* – *остудник* [5, с. 220]); *-ен'-* (*завертень* – *закрутень* [5, с. 100]); *-нок-* (*малюнок* – *рисунок* [7, с. 637]); *-ин(а)* (*розколина* – *розломина* – *розпадина* [5, с. 303]).

Деякі паралельні назви, запропоновані в технічних словниках, не можна вважати абсолютно взаємозамінними, наприклад: *засувка* – *заціпка* – *заскочка*. Ці терміни мають дещо відмінну семантику, кожен із них точно іменує об'єкт, за дією якого він виконує. У першому випадку названий предмет треба засунути, щоб досягнути потрібного результату, а в другому – заціпити. Третя назва в технічній термінології позначає зовсім інший об'єкт (деталь у машинах, механізмах, що перешкоджає зворотному рухові зубчастого колеса [1, с. 421]). Отже, ці терміни не варто вводити в один синонімічний ряд.

Серед паралельних назв, утворених від синонімічних різнокореневих слів за допомогою одного суфікса, іноді важко обрати нормативний термін. Варто зважати на семантику найменувань і на відповідність нормам сучасної української літературної мови.

Деякі синонімічні терміни мають незначні відмінності у значенні, які можуть бути зрозумілими лише фахівцям, а тому їх теж не варто ототожнювати, а вживати для номінації різних об'єктів, а саме: *роз'єднувач* – пристрій для швидкого розмикання електромережі високої напруги [1, с. 1241], *розмикач* – прилад для розмикання електричного кола [1, с. 1251]. Названі прилади виконують ту саму дію, але стосовно різних об'єктів. Щодо слова *розлучник*, яке пропонують використовувати поряд із цими термінами, то, на нашу думку, його варто відкинути, адже його вживають у розмовному стилі для номінації особи [1, с. 1250].

Термін *поглинач* позначає два різні поняття: 1) речовину, що має здатність вбирати в себе вологу, рідину, пару тощо; 2) пристрій, який використовують для поглинання чого-небудь (шуму, променів, нейтронів, вологи, газів і т. ін.) [1, с. 1004]. Синонімічний термін *вбирач* може бути взаємозамінним із терміном *поглинач* тільки в першому значенні. Отже, ці паралельні назви варто розвести за сферами вживання, лише таким чином можна уникнути синонімії.

Логічно потрапили в один синонімічний ряд слова *остудник* – *охолодник*. Очевидно, це пов'язано з тим, що вони походять від дієслів, які мають тотожне значення. Проте сучасний тлумачний словник фіксує лише термін *охолодник*, що називає теплообмінний апарат, за допомогою якого охолоджують рідкі, газуваті або тверді речовини [1, с. 870].

Відображаючи семантику мотивувальних баз, такі похідні терміни є синонімічними: *відрізок* – *відтинок*, *завада* – *перешкода*, *завертень* – *закрутень*, *сплав* – *стоп*, *зливok* – *стопok*, *малюнок* – *рисунок*, *розколина* – *розломина* – *розпадина* та ін.

Іменники із загальним словотвірним значенням “опредметнена ознака”, утворені від різних твірних основ однієї частиномовної належності за допомогою суфікса *-ість*, теж зараховуємо до гетероосновних словотвірних синонімів: *барвність* – *колірність* [5, с. 413], *вбираність* – *поглинаність* [8, с. 379], *видатність* – *виробність* – *продуктивність* [6, с. 195], *здатність* – *спроможність* [4, с. 400],

непаралельність – нерівнобіжність [5, с. 189], *порожність – пустотність* [7, с. 583], *східчастість – ступінчастість* [5, с. 250].

Серед цих паралелей також важко обрати один нормативний термін, адже вони мають тотожні значення. Перевагу можна надати тим словам, які частіше вживають в українській науково-технічній термінології: *видатність, забрудненість, здатність*. Тобто розмежувати ці терміни за функціональними стилями.

В українській науково-технічній термінології активно функціонують терміни-іменники із загальними словотвірним значенням “опредметнена дія”. Сучасні термінологічні словники фіксують паралельне функціонування назв власне українського походження, які утворені від синонімічних дієслів за допомогою того ж словотворчого афікса. Наприклад: *-нн'(а), -енн'(а): будування – зведення – спорудження* [7, с. 89], *вбирання – всмоктування* [7, с. 96], *висаджування – підривання* [5, с. 250], *влорскування – вбризування* [7, с. 69], *займання – загорання* [7, с. 186].

Гетероосновні словотвірні синоніми трапляються серед термінів на позначення осіб за родом діяльності. Ці назви творяться за такими словотвірними моделями: 1) дієслівна твірна основа + *-ник- / -льник-* (*гострильник – точильник* [7, с. 770], *клеймувальник – таврувальник* [7, с. 252], *плавильник – витопник* [7, с. 108], *риштувальник – кріпильник* [5, с. 143]); 2) дієслівна твірна основа + *-ач-* (*запалювач – засвічувач* [7, с. 188], *завантажувач – навантажувач – обтяжувач* [5, с. 97], *набирач – складач* [5, с. 257], *розмальшовувач – розрисовувач* [7, с. 614], *розцвічувач – забарвлювач* [7, с. 619]); 3) іменникова твірна основа + *-ар-*: *казаняр – котляр* [7, с. 279].

Від синонімічних назв осіб за родом діяльності чоловічої статі походять назви осіб жіночої статі. Це похідники з такими суфіксами: а) *-к(а)* (*розмальшовувачка – розрисовувачка* [7, с. 614], *розцвічувачка – забарвлювачка* [7, с. 619]); б) *-иц'(а)* (*клеймувальниця – таврувальниця* [7, с. 252]).

Рідше трапляються назви професій, утворені за допомогою різних словотворчих афіксів: а) назви осіб чоловічої статі: віддієслівні – *відтискувач – віджимальник* [7, с. 438], *обробник – оздоблювач* [7, с. 236]; відіменникові – *казаняр – котельник* [7, с. 278]; б) назви осіб жіночої статі, мотивовані відповідними назвами чоловічого роду: *відтискувачка – віджимальниця* [7, с. 438], *обробниця – оздоблювачка* [7, с. 236].

Терміни *гострильник – точильник* називають осіб, що виконують ту саму дію (робити щось гострим [1, с. 256]), або предмет, за допомогою якого її виконують, хоча складний суфікс *-льник-* здебільшого спеціалізується на творенні назв осіб. Надати перевагу одному з них важко, адже обидва мають прозору семантику, точно відтворюють поняття і відповідають нормам сучасної української літературної мови.

Паралельні назви *плавильник – витопник*, незважаючи на мотивованість синонімічними дієсловами, уживають у різних терміносистемах. Перший термін використовують для номінації особи, яка працює в плавильні, фахівця із плавлення або приладу для плавлення металів [1, с. 977]. А терміном *витопник* називають особу, яка топить піч, грубу, працює кочегаром у казанярні, а також робітника, що витоплює смалець, віск, смолу, метал тощо [1, с. 157].

Дещо відмінні значення мають віддієслівні назви *розцвічувач – забарвлювач*. Термін *розцвічувач* називає особу, яка що-небудь *розцвічує* (фарбує в яскраві кольори, робить барвистим, надає яскравості, барвистості, прикрашає [1, с. 1270]), а термін *забарвлювач* – того, хто забарвлює щось барвником або фарбою [1, с. 374]. Тому ці назви можна застосовувати для номінації різних понять, так само і похідні від них назви осіб жіночої статі *розцвічувачка – забарвлювачка*.

Не можна вважати паралельними назвами терміни *набирач – складач*. Перший термін має дуже широке значення і може стосуватися будь-якої особи, яка виконує дію *набирати*, що-небудь набирає. А термін *складач* має вузькі значення: 1) той, хто складає (складати – з'єднуючи окремі частини, одержувати щось ціле; монтувати; будувати що-небудь); 2) *друкар*, робітник друкарні, що здійснює набір [1, с. 701]. Окрім того, останній номен закріплено за конкретною терміносистемою.

Терміни *риштувальник і кріпильник*, які пропонують уживати паралельно, закріплені за різними терміносистемами. *Риштувальник* – працівник, який зводить риштування, цей термін входить до системи будівельних термінів. А словом

кріпильник називають шахтаря, що працює на кріпильних роботах [1, с. 589], отже, це слово належить до іншої терміносистеми – гірничої промисловості.

Слово *обтяжувач*, яке не фіксують сучасні нормативні словники, не варто використовувати поряд із термінами *завантажувач* і *навантажувач*. Останні, хоч і мають спільний корінь, функціонують у різних терміносистемах для номінації відмінних понять. *Завантажувач* – 1) робітник, який завантажує домну, піч і т. ін.; 2) програма завантаження даних; 3) програма редагування зв'язків, яка розміщує готову для виконання робочу програму безпосередньо в оперативній пам'яті; 4) програма вибірки [1, с. 378]. *Навантажувач* – 1) людина, яка займається вантаженням; вантажник; 2) пристрій для вантаження чогось [1, с. 703]. А за допомогою слова *обтяжувач* не можна виразити жодну із сем цих багатозначних слів.

Синонімія окремих паралелей відображає спільність значення, що притаманне мотиваторам. Наприклад, терміни *запалювач* – *засвічувач*, *клеїмувальник* – *таєрувальник*, *розмальовувач* – *розрисовувач*, *обробник* – *оздоблювач*, *казаняр* – *котляр* потрапили в один синонімічний ряд, бо їх мотивувальні слова мають спільну сему.

Цікавим явищем є те, що давно позичені слова проявляють значну словотвірну активність на українському ґрунті, поєднуються із власне українськими словотвірними афіксами, творять нові слова та цілі словотвірні гнізда. У сучасній науково-технічній термінології функціонують віддієслівні іменники із тим самим значенням, утворені за допомогою автохтонних суфіксів від твірних основ, які мають у своєму складі чужомовний корінь. Поряд із такими термінами іноді пропонують уживати відповідники з питомими коренями.

Деякі віддієслівні іменники із загальним словотвірним значенням “опредметнена дія” також мають лише іншомовний корінь, бо походять від гібридних дієслів зі суфіксом основи *-ува-ти*: *акумулювання* ← *акумулюва-ти* + *-нн'(а)* ← *лат. accumulare* – *збирати до купи*. Поряд із цими термінами вживають відповідники того ж словотвірного типу з українськими коренями: *акумулювання* – *нагромадження*, *нагромаджування* [5, с. 25], *балансування* – *зрівноваження*, *зрівноважування* [5, с. 33], *генерування* – *вигорювання* [4, с. 86], *демпфування* – *угамування* [4, с. 91], *ежектування* – *викидання* [5, с. 432], *конвертування* – *змінювання*, *замінювання* [5, с. 135].

Український словотвірний суфікс *-іст'* також має здатність творити слова від так званих гібридних термінів, адже він поєднується із прикметниками, які мають іншомовний корінь та питомі афікси. Паралельно з цими термінами функціонують іменники, мотивовані власне українськими прикметниками з тотожним або близьким значенням. Синонімічним термінам цього типу властиве значення опредметненої ознаки. Простежимо вживання таких синонімічних іменників: *герметичність* – *непроникність* [5, с. 72], *еквівалентність* – *рівнозначність* [4, с. 511], *селективність* – *вибірність*, *вибірковість* [5, с. 334] тощо.

Звичайно, в цьому разі краще вживати власне українські терміни, які мають прозору семантику і точно відтворюють науково-технічне поняття, а не залучати слова із позиченими коренями. Але й зовсім уникнути гібридних термінів неможливо, адже вони тривалий час функціонують в українській науково-технічній термінології і стали українськими словами, адже позичене колись слово започаткувало нове словотвірне гніздо.

Серед гетероосновних словотвірних синонімів-прикметників можна виділити декілька типів, зважаючи на словотвірні афікси та твірні основи, а саме: 1) відіменникові прикметники, утворені за допомогою того самого словотвірного афікса: *жерстянковий* – *бляшанковий* [7, с. 181]; *жерстяний* – *бляшаний* [7, с. 181]; *пористий* – *шпаристий* [5, с. 260]; 2) відіменникові прикметники, утворені за допомогою різних словотвірних засобів: *поручневий* – *перильний* [7, с. 478], 3) віддієслівні прикметники, утворені за допомогою того самого словотвірного форманта: *вбирний* – *поглинальний* [6, с. 178], *гострильний* – *точильний* [5, с. 14], *давильний* – *чавильний* – *натискний* – *нагнітальний* [7, с. 148], *охолодний* – *остудний* [5, с. 220].

Вживання синонімічних термінів цього типу треба узгоджувати з функціонуванням мотивувальних слів (іменників та дієслів), які мають близьке або тотожне значення.

Іменникові та дієслівні позичені твірні основи дуже активно поєднуються із українськими прикметниковими словотворчими суфіксами. Про це свідчить функціонування значної кількості синонімічних прикметників, які утворені від чужомовної та української твірних основ за допомогою того самого афікса або за допомогою різних однофункційних афіксів. Переважають прикметники, мотивовані іменниками, зі суфіксами *-н(ий)* та *-ов(ий)*, що виражають “значення загальної відносності” [9, с. 145], наприклад: *аксіальний – осьовий* [8, с. 278], *базисний – основний* [4, с. 53], *базовий – основний* [8, с. 160], *каркасний – кістяковий* [4, с. 148], *хордовий – тятивний* [5, с. 412], *шлаковий – жужільний* [7, с. 854], *шліцьовий – прорізний* [4, с. 506].

В українській науково-технічній термінології функціонують пари синонімічних термінів “прикметник, мотивований дієсловом чужомовного походження” – “прикметник, мотивований автохтонним дієсловом” з тим самим значенням, зокрема: *абсорбувальний – вбиральний* [5, с. 21], *генерувальний – витворювальний* [5, с. 86], *пульверизувальний – прискальний* [5, с. 290], *фільтрувальний – цідильний* [5, с. 404], *шліфувальний – личкувальний* [5, с. 426].

Віддієслівні прикметники здебільшого можна вважати взаємозамінними, бо похідникам цього типу властиве одне словотвірне значення, “той, за допомогою якого виконують дію, названу мотивувальним словом”. Проте автохтонні відповідники, не маючи жодних відмінностей у значенні, не завжди можуть замінити гібридні терміни, більшість із яких є узвичаєними і творять окремі словотвірні гнізда.

Зафіксовано паралельне функціонування двох гібридних термінів серед гетероосновних словотвірних синонімів. Це відносні прикметники з тим самим суфіксом: *алмазний – діамантний* [5, с. 26], *кремнієвий – силіцієвий* [5, с. 143], *мангановий – марганцевий* [7, с. 312].

Отже, в українській науково-технічній термінології можна виділити групу гетероосновних словотвірних синонімів, що походять від різнозвучних твірних основ, але мають тотожне словотвірне значення. Їх поява зумовлена творенням похідників від синонімічних мотивувальних баз за тією ж словотвірною моделлю. Хоча синонімічність мотивувальних слів та тотожність словотвірного значення не завжди зумовлює тотожність значень похідників. Тому запропоновані в словниках паралелі можуть називати різні об'єкти.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
2. Ковалик І. І. Синонімія і омонімія в межах словотворення / І. І. Ковалик // Доповіді та повідомлення ЛДУ / відп. ред. С. О. Гребінський. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1957. – Вип. 7. – Ч. І. – С. 56–58.
3. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
4. Російсько-український електрорадіотехнічний словник / уклад.: Ю. Т. Величко, К. М. Соболевський, Ю. В. Ковальчук-Іванюк та ін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 534 с.
5. Російсько-український науково-технічний словник / уклад.: В. Перхач, Б. Кінаш. – Львів, 1997. – 456 с.
6. Російсько-український словник з теплотехніки і газотехніки / уклад.: І. М. Шелудько, П. І. Гнип, В. Г. Мариниченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 308 с.
7. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / уклад.: В. В. Гейченко та ін. – К. : Наук. думка, 1998. – 888 с.
8. Російсько-український словник радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики / уклад.: В. С. Калашник та ін. – К. : Наук. думка, 2007. – 697 с.
9. Словотвір сучасної української літературної мови / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1979. – 405 с.
10. Сучасна українська літературна мова : у 6 кн. / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973.

Кн. 4 : Лексика і фразеологія. – 1973. – 439 с.